

.II. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Το πρότυπο της πολιτικής νομιμότητας που κληροδοτήθηκε στους φορείς του Διαφωτισμού από την προγενέστερη παράδοση της ελληνικής παιδείας ήταν εκείνο της χριστιανικής μοναρχίας. Βαθιά ριζωμένο στη διανοητική και τη θρησκευτική παρακαταθήκη της «καθ' ημάς Ανατολής» το πρότυπο της χριστιανικής μοναρχίας διέθετε ελληνιστικές καταβολές, αποτύπωνε όμως κυρίως την επιβίωση της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας μεταξύ των χριστιανικών λαών του οθωμανικού κόσμου. Την ιδεολογία της χριστιανικής μοναρχίας είχε συντηρήσει και μεταβιβάσει η φιλολογία των κατόπτρων των ηγεμόνων, που διαλάμβανε κείμενα του Συνεσίου Κυρήνης, του Αγαπτού διακόνου, του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, του Νικηφόρου Βλεμμύδη και αρκετών άλλων συγγραφέων από όλες τις εποχές της βυζαντινής γραμματείας. Τα κείμενα αυτά εξακολούθησαν να αντιγράφονται, να διδάσκονται και να περιλαμβάνονται σε έντυπες ανθολογίες καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής εποχής, παράλληλα προς ορισμένα προχριστιανικά κείμενα, όπως κυρίως οι *Λόγοι του Ισοκράτη*, που πρόβαλλαν μια αντίστοιχη ιδεολογία αγαθής μοναρχίας. Αυτό παρέμεινε το φιλολογικό υπόβαθρο των κανονιστικών αντιλήψεων για την πολιτική μεταξύ των εγγράμματων στρωμάτων του χριστιανικού πληθυσμού κατά την οθωμανική περίοδο. Αυτό υπήρξε και το πλαίσιο της πολιτικής σκέψης των εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Οι φορείς πολιτικής εξουσίας στους κόλπους της υπόδουλης κοινωνίας, καθ' εξοχήν η εκκλησιαστική ιεραρχία και οι Φαναριώτες αξιωματούχοι της οθωμανικής διοίκησης, είχαν προσαρμόσει την πολιτική τους σκέψη και ιδεολογία στο αναπόδραστο πολιτικό δεδομένο της κατάκτησης, που είχε ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση του χριστιανού ηγεμόνα με τον αλλόθρησκο δυνάστη. Ο βασιλέας, υπέρ του οποίου ευχόταν η Εκκλησία στη θεία λειτουργία, δεν ήταν πλέον «άγιος» και «ευσεβής», όπως συνέβαινε με το χριστιανό αυτοκράτορα των Ρωμαίων, παρέμενε όμως ο αδιαμφισβήτητος φορέας της πολιτικής νομιμότητας.

Από τη χριστιανική μοναρχία στη φωτισμένη απολυταρχία

Αυτό υπήρξε το συμβατικό περίγραμμα της πολιτικής σκέψης, εντός του οποίου εκδηλώθηκε και ανελίχθηκε ο πολιτικός στοχασμός του Διαφωτισμού. Η ανέλιξη αυτή δεν συντελέστηκε κατά κανόνα με ρήξεις αλλά με διολισθήσεις και προσαρμογές, συχνά ανεπαίσθητες, που όμως κατέτειναν στο συνολικό τους αποτέλεσμα στη σταδιακή μετάπλαση του περιεχομένου της πολι-

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Η φύτευση του δένδρου της Ελευθερίας, στη Βενετία, Κυριακή 12 Μαΐου 1797. Παρόμοιες εκδηλώσεις επαναλήφθηκαν σε πόλεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ελαιογραφία του G. Borsato. Μουσείο Correr, Βενετία. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, εκδόσεις Πορεία, 2000.

ΤΟΥ ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

ΜΑΡΙΑ ΘΗΡΕΣΙΑ
(1717 – 1780).
Σύζυγος του
αυτοκράτορα της
Αυστρίας Φραγκίσκου
Α΄ και μητέρα του
διαδόχου του, Ιωσήφ Β΄.
Ελαιογραφία, με τη
Μαρία Θηρεσία να
περιβάλλεται από μέλη
της αυτοκρατορικής
οικογένειας.

τικής νομιμότητας. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο δύο από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Δημήτριος Καταρτζής μεταμόρφωσαν τη θεωρία της χριστιανικής μοναρχίας, ενοφθαλμίζοντας στο συμβατικό ιδεολογικό πλαίσιο εκκοσμηκευμένες ιδέες και αξίες αντλημένες από τη θεωρία της φωτισμένης απολυταρχίας. Εμπνευσμένοι από το ρωσικό υπόδειγμα της φωτισμένης απολυταρχίας ο πρώτος και από το αψβουργικό, κυρίως, ο δεύτερος σμίλεψαν στα κείμενά τους την εικόνα του χριστιανού βασιλέα με τρόπο που την προσάρμοσε στο πρότυπο του μεταρρυθμιστή ηγεμόνα. Έτσι, από προστάτης της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, που άρχει με γνώμονα την καθοδήγηση του λαού του στο δρόμο της σωτηρίας, ο μονάρχης που οραματίζονται οι Διαφωτιστές χρησιμοποιεί την εξουσία που εναποτίθεται στα χέρια του, για να εκσυγχρονίσει το κράτος και τον στρατό του, για να μεταρρυθμίσει την εκπαίδευση και τα ήθη, για να εν-

θαρρύνει τα γράμματα, τις τέχνες και την οικονομική δραστηριότητα. Ο Μέγας Πέτρος και η Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας, η Μαρία Θηρεσία και ο Ιωσήφ Β΄ της Αυστρίας, ο Μέγας Φρειδερίκος της Πρωσίας προβάλλουν ως απτά ιστορικά παραδείγματα των επιτευγμάτων της φωτισμένης απολυταρχίας. Τα παραδείγματα αυτά, που είχαν συναρπάσει την πολιτική φαντασία πολλών από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού στη δυτική Ευρώπη, με κορυφαίους μεταξύ τους το Βολταίρο και τον Diderot, δεν άφησαν φυσικά ασυγκίνητους και τους Έλληνες. Το παράδειγμα, ιδίως, της Ρωσίας ερμηνευόταν συχνά ως χαρακτηριστικά ιστορική περίπτωση του τρόπου διά του οποίου μια ορθόδοξη κοινωνία μπορούσε να ενσωματωθεί στην παιδεία του Διαφωτισμού. Πολλοί Έλληνες εκφραστές του Διαφωτισμού ενστερνίστηκαν αυτή την άποψη, ακολουθώντας τον Ευγένιο Βούλγαρη και το Νικηφόρο Θεοτόκη, που σταδιοδρόμησαν στην αυλή της Αικατερίνης Β΄ και στην Εκκλησία της Ρωσίας, μετά τις διώξεις που

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

υπέστησαν ως μεταρρυθμιστές της παιδείας στον ελληνικό κόσμο.

Ως προς την ανέλιξη των πολιτικών προβληματισμών των φορέων του Διαφωτισμού στη νοτιοανατολική Ευρώπη, μοναδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα. Γαλουχημένος με τις παραδόσεις της εκκλησιαστικής παιδείας της ορθόδοξης Ανατολής αλλά και μέτοχος των ανανεωτικών πολιτισμικών αναζητήσεων των φαναριώτικων κύκλων της Μολδοβλαχίας, ο Ιώσηπος στα πρώτα συγγραφικά του βήματα εμφανίζεται ως συμβατικός εκφραστής της

Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ ήταν θιασώτης του προγράμματος της φωτισμένης δεσποτείας

πολιτικής ιδεολογίας της φωτισμένης απολυταρχίας: η βελτίωση της διοίκησης, ο εξορθολογισμός και εκσυγχρονισμός της παιδείας, η κατά το δυνατόν ανάδειξη μιας κοινωνίας δικαιότερης επαφίεται στην αγαθή πρόθεση των ηγεμόνων. Πόσο εναρμονισμένος ήταν

ο Μοισιόδαξ με τη συμβατική πολιτική παράδοση φαίνεται χαρακτηριστικά από την παράφραση του προς Νικοκλέα λόγου του Ισοκράτη, που δημοσίευσε το 1779 με τον τίτλο *Κεφάλαια πολιτικά*. Το πλέγμα των προσδοκιών από τη φωτισμένη απολυταρχία κατά τα πρότυπα της πρακτικής των ηγεμόνων των γειτονικών κρατών της κεντρικής Ευρώπης, αποβαίνει για το Μοισιόδακα ένα επίμονο επαναλαμβανόμενο πρόγραμμα πολιτικής αλλαγής, που θα επέφερε δύο επιθυμητές συνέπειες: πρώτον, την ανανέωση της παιδείας κατά τα πρότυπα του Διαφωτισμού και δεύτερον, την απελευθέρωση των δημιουργικών δυνατοτήτων των ατόμων, ώστε να μπορέσουν να συναπαρτίσουν μια κοινωνία που να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές της νεωτερικότητας. Όπως θά ήταν αναμενόμενο, το πλέγμα των προσδοκιών του Μοισιόδακα και το ανανεωτικό πρόγραμμα που συνέδεσε με τη φωτισμένη απολυταρχία, συνεργαζόμενος και ο ίδιος με μεταρρυθμιστές Φαναριώτες ηγεμόνες όπως ο Γρηγόριος Γκίκας της Μολδαβίας και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης της Βλαχίας, συνάντησε ως επί το πλείστον απογοητεύσεις παρά εκπλήρωση των ελπίδων του. Η ασυμμετρία μεταξύ του προγράμματος που προσγράφηκε από το Μοισιόδακα στη φωτισμένη απολυταρχία και των πραγματικών επιτεύξεων των μεταρρυθμιστών ηγεμόνων, ακόμη δε περισσότερο η σταδιακή συνειδητοποίηση των περιορισμένων προθέσεων τους ως προς την έκταση των προσδοκωμένων μεταρρυθμίσεων, έστρεψε τον Ιώσηπο προς μια μάλλον απροσδόκητη κατεύ-

θυνση. Πρόκειται για τη στροφή του προς το πρότυπο του αβασίλευτου πολιτεύματος, όπου άρχουν οι νόμοι και πρυτανεύει η ισοπολιτεία. Αυτή η εκπληκτική επαφή του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού με την παράδοση του ευρωπαϊκού πολιτειακού ριζοσπαστισμού συντελέστηκε στην *Απολογία*, που εξέδωσε ο Μοισιόδαξ στη Βιέννη το 1780, για να αναιρέσει τις εναντίον του κατηγορίες των εχθρών του. Στο έργο του αυτό αναφέρεται στην ελβετική κοινοπολιτεία ως πρότυπο πολιτεύματος ελεύθερων θεσμών, που το χαρακτηρίζει η ευνομία και η αρετή των πολιτών. Αυτό προφανώς το πρότυπο θεωρεί ο Μοισιόδαξ ως τη βιώσιμη εναλλακτική επιλογή, που θα μπορούσε να θεραπεύσει τα δεινά που επισωρεύει στις κοινωνίες ο δεσποτισμός.

Πολιτειακός ριζοσπαστισμός

Ο Μοισιόδαξ, παρά την τόλμη της σκέψης του, σε μια στιγμή σύγκρουσης με το κοινωνικό του περιβάλλον, τελικά κάμφθηκε και,

ΙΩΣΗΦ Β΄

(1741 – 1790), Αυτοκράτορας της Αυστρίας (1765 – 1790).

Εισήγαγε σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση του κράτους, υιοθέτησε πολλές από τις ιδέες των στοχαστών του Διαφωτισμού και υπήρξε εκφραστής της φωτισμένης απολυταρχίας.

όπως πολλοί άλλοι οραματιστές, συμβιβάστηκε και υποτάχθηκε στις επιταγές της επιβίωσης, που του επέβαλλαν οι πολιτικές του εξαρτήσεις. Η ιδεολογική του κατάθεση όμως υπέρ του πολιτειακού ριζοσπαστισμού τον καθιστά, στο πλαίσιο της βαλκανικής παιδείας, προδρομική παρουσία, που θα μπορούσε να συνδεθεί με μια ολόκληρη παράδοση πολιτικού λόγου και στοχασμού, η οποία προβληματίζεται σοβαρά πάνω στις προϋποθέσεις, τις πολιτικές αξίες και τις προοπτικές εκδοχών του πολιτειακού ριζοσπαστισμού, που θα μπορούσαν να έχουν εφαρμογή υπό τις συνθήκες της βαλκανικής κοινωνικής και ιστορικής εμπειρίας. Μια αντιπροσωπευτική, όσο και εύγλωττη, έκφραση αυτού του τύπου πολιτικού προβληματισμού συναντούμε στην πραγματεία *Γεωγραφία νεωτερική* (Βιέννη 1791), στην οποία οι συγγραφείς Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς προβαίνουν σε μια οξυδερκέστατη ανάλυση της δυναμικής της πολιτικής κοινότητας στη γενέτειρά τους Μπλιές του Πηλίου υπό το πρίσμα των αξιών του πολιτειακού ριζοσπαστισμού.

ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ

(1694 – 1778).

Αριστερά, ο Γάλλος στοχαστής, φιλόσοφος και συγγραφέας.

Φωτογραφικό αρχείο APEIRON/CORBIS.

Ο Βολταίρος ήταν μια από τις σημαντικότερες μορφές του

Διαφωτισμού, ο οποίος συνδέθηκε με την Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας και άλλους φορείς της φωτισμένης απολυταρχίας, ενός μοντέλου, κύριος ενσαρκωτής του οποίου υπήρξε ο

Φρειδερίκος Β΄ της Πρωσίας (1712 – 1786), που εικονίζεται δεξιά.

Η παράδοση της αμφισβήτησης, που εγκαινιάζει τόσο πρώιμα στην πολιτική σκέψη της νοτιοανατολικής Ευρώπης ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, εκδηλώθηκε δυναμικότερα αργότερα υπό την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Σε αυτή την παράδοση του πολιτικού λόγου εντάσσονται δύο από

Η Ελληνική Νομαρχία εκφράζει το πρότυπο της αβασίλευτης πολιτείας, της ελευθερίας και της ισότητας

τις σημαντικότερες πηγές πολιτικής σκέψης στην ελληνική γραμματεία του Διαφωτισμού, η επαναστατική πρόταση του Ρήγα Βελεσπινλή για την «Ελληνική Δημοκρατία» των βαλκανικών λαών (1797) και η *Ελληνική Νομαρχία* (1806), που εμπνέεται από το δράμα και τη θυσία του Ρήγα. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις της πολιτικής φιλολογίας του Διαφωτισμού στην ελληνική γλώσσα, ως κύρια πηγή της έμπνευσης εμφανίζεται το πρότυπο της αβασίλευτης πολιτείας, της ελευθερίας και της ισότητας.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Ο Ανώνυμος Έλληνας για να προσδιορίσει την ειδοποιό διαφορά από όλα τα άλλα πολιτεύματα πλάθει το νεολογισμό «νομαρχία» [=αρχή των νόμων], για να ονομάσει το μη μοναρχικό πολιτειακό πρότυπό του.

Η πολιτειολογία του Ρήγα εμπνέεται από ιακωβινικά πρότυπα, τα οποία προσπαθεί να προσαρμόσει στις συνθήκες του εθνολογικού πλουραλισμού της Βαλκανικής. Στο εγχείρημα αυτό έγκειται και το θεωρητικό ενδιαφέρον της πολιτικής του πρότασης, που προβάλλει μια δι-οικητικά ενιαία αβασίλευτη πολιτεία με έντονα συμμετοχικό χαρακτήρα στη λήψη των αποφάσεων. Το δημοκρατικό πολίτευμα του Ρήγα διακρίνεται από μια τολμηρή αναγνώριση της πολυπλοκότητας των ταυτοτήτων που θα πρέπει να μάθει να διαχειρίζεται ο δημοκρατικός πολίτης, στοίχειο που εισάγει μια διάσταση πολυπολιτισμικότητας πραγματικά πρωτόγνωρης για την πολιτική θεωρία του ιακωβινισμού.

Αντίστοιχο θεωρητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο πολιτικός προβληματισμός που αναπτύσσει στις σελίδες του ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Στο πρώτο μέρος του έργου, ο συγγραφέας χτίζει το θεωρητικό κρηπίδωμα της επιχειρηματολογίας του συνδιαλεγόμενου άνετα με την πολιτική και κοινωνική θεωρία του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η παρουσία των ιδεών του Ρουσό, ιδίως ιδεών που προέρχονται από τον *Λόγο για τις καταβολές της ανισότητας*, είναι αισθητή στις σελίδες του Ανώνυμου. Εξίσου αισθητή είναι και η επίδραση της καταγγελίας του δεσποτισμού από το Μοντεσκιέ στο *Πνεύμα των νόμων*. Στις πηγές αυτές ο Ανώνυμος φθάνει μέσα από ιταλικούς, κυρίως, διαύλους του τέλους του δέκατου όγδοου αιώνα. Έτσι στο κείμενό του ο πολιτικός προβληματισμός του Διαφωτισμού διαπλέκεται με το συναίσθημα του επαναστατικού πατριωτισμού, που αποπνέουν τα έργα των οραματιστών της απελευθέρωσης και ενοποίησης της Ιταλίας.

Οι ιδεολογικές αυτές προϋποθέσεις συνδέονται με τα τρία παραδειγματικά στοιχεία που προσδιορίζουν την ταυτότητα του πολιτειακού ριζοσπαστισμού: την απαρασάλευτη προσίλωση στο αβασίλευτο πολίτευμα, τη νομαρχία, όπως την ονομάζει ο Ανώνυμος: τον αντικληρικαλισμό και την οξεία κοινωνική κριτική. Τα δύο τελευταία στοιχεία της θεωρητικής του ταυτότητας εκφράζονται από τον Ανώνυμο σε μια περιεκτική κοινωνιολογία της ελληνικής πραγματικότητας: σκιαγραφεί τις κοινωνικές δομές, τις ιεραρχίες, τις εξουσιαστικές σχέσεις και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής τους, για να μπορέσει να καταγγείλει τους συνεργούς της τυραννίας, τους καταπιεστές και εκμεταλλευτές, ώστε να γαλουχήσει

Γ Ω Σ Η Π Ο Υ ΤΟΥ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΟΣ.

Παραλλαγή τῆ πρὸς Νικοκλέα λόγος τῆς
Βασιλέως τῆ Ἰσοκράτης,

Ἡ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ΄,

Μεταφρασμένα παρὰ τῆ αὐτῆ
Γαλλισί.

TRANSFORMATION
De l'Oraison d'Isocrate sur l'art de regner
pour Nicoclés,

Faite par

JOSEPH MYSSIODAX,
OU CHAPITRES POLITICS,

Traduits par le même en Francois.

4-ψ09. ΕΝΕΤΙΉΣΙ, 1779.

Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἔξ Ἰωαννίνων.

E. Φ.

7765

14. Σελὴν τίτλου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας.

15. Σελὴν τίτλου τῆς Παραλλαγῆς τοῦ πρὸς Νικοκλέα λόγου.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ

(1726 – 1805),
Ηγεμόνας της Βλαχίας
(1774 – 1782, 1796 –
1797) και της
Μολδαβίας
(1786 – 1788),
προστάτης και
υποστηρικτής του
Μοισιόδακα.
Χαλκογραφία του τέλους
του 18ου αιώνα.
Από το λεύκωμα της
έκθεσης *Το όραμα του
Ρήγα. Ο Ρήγας στις
Παραδουνάβιες
Ηγεμονίες*, Αθήνα,
έκδοση Δήμου
Αθηναίων/Πανεπιστη-
μίου Αθηνών, χχ.

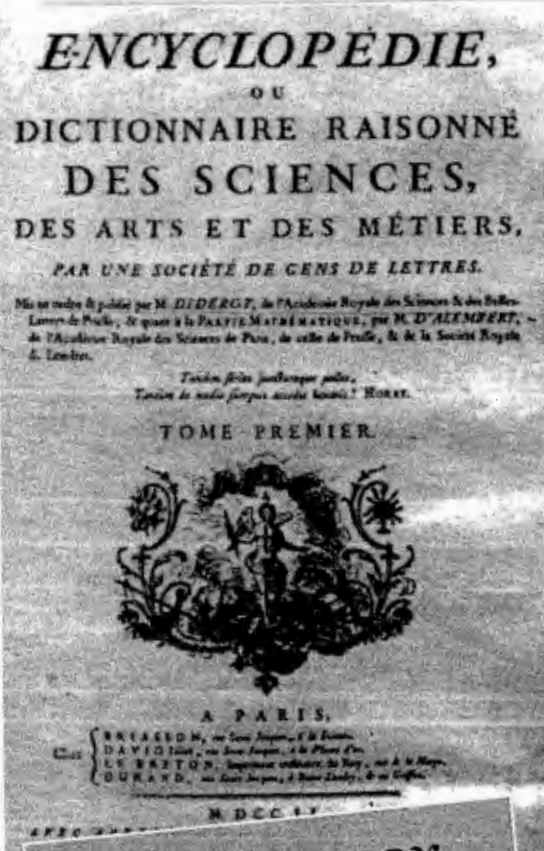
Ο ΙΩΣΗΠΟΣ ΜΟΙΣΙΟΔΑΞ (π. 1725 – 1800) υιοθέτησε το πρότυπο της φωτισμένης απολυταρχίας στο έργο του *Παραλλαγή του προς Νικοκλέα λόγου περί Βασιλείας του Ισοκράτους*. Εδώ, το εξώφυλλο του έργου, που τυπώθηκε στη Βενετία, το 1779.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ
Νεοελληνικός Διαφωτισμός

ΑΠΟ ΤΟ 1750 ΕΩΣ ΤΟ 1821

Η «ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ»
 . Από το λεύκωμα της έκθεσης Το Όραμα του Ρήγα. Ο Ρήγας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων, 1998, σελ. 21, εικ.3.

«ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ», του Πλουτάρχου, που εκδόθηκαν στο Παρίσι το 1814, με επιμέλεια του Αδ. Κοραή. Με το έργο αυτό ολοκληρώθηκε η εκδοτική προσπάθεια της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης», με χορηγούς τους Ηπειρώτες αδελφούς Ζωσιμάδες. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997, σ. 404.

- 1751:** Ξεκινά η έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* (Γαλλία).
- 1753:** Ιδρύεται στο Άγιον Όρος η Αθωνιάδα Σχολή.
- 1754:** Θάνατος του Μαχμούτ Α', νέος Σουλτάνος ο Οσμάν Γ' - Εμφανίζεται η τάση των «κολλυβάδων» στο Άγιον Όρο - Γεννιέται ο Δανιήλ Φιλιππίδης.
- 1757:** Πεθαίνει ο Οσμάν Γ', νέος Σουλτάνος ο Μουσταφά Γ' - Γεννιέται ο Ρήγας.
- 1761:** Εκδίδεται η *Ηθική Φιλοσοφία* από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα.
- 1762:** Άνοδος της Αικατερίνης Β' στο θρόνο της Ρωσίας - Γεννιέται ο Παναγιώτης Κοδρικάς.
- 1764:** Ιδρύεται η σχολή της Δημητσάνας στην Πελοπόννησο.
- 1766:** Ο Ευγένιος Βούλγαρης μεταφράζει το *Μέμνωννα* του Βολταίρου και εκδίδει στη Λειψία τη *Λογική* - Εκδίδεται ο πρώτος τόμος από το έργο *Στοιχεία Φυσικής* του Νικηφόρου Θεοτόκη.
- 1767:** Γεννιέται ο Αθανάσιος Ψαλίδας.
- 1768:** Ο Ευγένιος Βούλγαρης εισάγει το νεολογισμό «ανεξιθρησκεία» στο έρ του *Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας* - Κήρυξη ρωσο-οθωμανικού πολέμου (διαρκεί έως το 1774).
- 1770:** Οι Ρώσοι εξεγείρουν την Πελοπόννησο και κυριαρχούν στο Αγαίο (ορλωφικά).
- 1771:** Εκδίδονται οι *Στοχασμοί εις τα παρόντας κρίσιμους καιρούς του κράτους του Οθωμανικού* του Ευγένιου Βούλγαρη.
- 1774:** Πεθαίνει ο Μουσταφά Γ', στη θέση του αναδεικνύεται ο Αβδούλ Χαμίτ Α' - Συνθήκη του Κιουτσούκ - Καϊναρτζί.

1776: Το Πατριαρχείο καταδικάζει το έργο του Βολταίρου.

1778: Θάνατος του Βολταίρου και του Ρουσό.

1780: Εκδίδεται η *Απολογία* του Ιώσηπου Μοισιόδακα.

1781: Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας εκδίδει τη *Θεωρία της Γεωγραφίας*.

1786: Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης εκδίδει το βιβλίο *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών... και θείων αρχών*.

1787: Κήρυξη ρωσο-οθωμανικού πολέμου (διαρκεί έως το 1792) – Ο Ρήγας Φεραίος εγκαθίσταται στο Βουκουρέστι, γραμματικός του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυρογέννη.

1788: Ο Κοραΐς εγκαθίσταται στο Παρίσι.

1789: Εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ Α', νέος Σουλτάνος ο Σελίμ Γ' – Γαλλική Επανάσταση: Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.

1790: Εκδίδεται στη Βιέννη η *Εφημερίς των αδελφών Πουλίου* – Ο Ρήγας εκδίδει το *Φυσικώς Απάνθισμα* και το *Σχολείον των ντελικίων ερασιών* – Ήττα του Λάμπρου Κατσώνη στην Άνδρο.

1791: Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρ. Κωνσταντάς εκδίδουν τη *Γεωγραφία Νεωτερική* – Ο Δ. Καταρτζής υιοθετεί τις φαναριώτικες θέσεις για τη γλώσσα – Εκδίδεται στη Βιέννη η *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρους... προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς* και στην Τεργέστη το *Τρόπαιον της Ορθόδοξου Πίστεως* του Α. Μανουήλ.

1793: Πατριαρχική καταδίκη του Βολταίρου και αφορισμός του Χριστόδουλου Παμπλέκη.

1794: Ιδρύεται η πόλη της Οδησσού στη Ρωσία – Στη Γαλλία τερματίζεται η περίοδος της Τρομοκρατίας.

1796: Ο Ρήγας εγκαθίσταται στη Βιέννη.

1797: Έντονη εκδοτική δραστηριότητα του Ρήγα: *Ηθικός Τρίπους, Χάρτα, Νέος Ανάχαρις* – Ο Σέργιος Μακραίος εκδίδει το *Τρόπαιον εκ της ελλαδικής πανοπλίας κατά των σπαδών του Κοπερνίκου* – Θάνατος της Αικατερίνης Β', νέος Τσάρος ο Παύλος Α' – Οι Γάλλοι καταλαμβάνουν τη Βενετία και τις κτήσεις της στο Ιόνιο – Ο Γρηγόριος Ε' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως – Ο Ρήγας δημοσιεύει το *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας*.

1798: Εκδίδονται από κύκλους του Πατριαρχείου η *Πατρική Διδασκαλία* και η *Χριστιανική Απολογία* – Ο Κοραΐς δημοσιεύει ανώνυμα την *Αδελφική Διδασκαλία*. Σύλληψη και θάνατος Ρήγα Φεραίου – Κατάληψη των νησιών του Ιονίου από το ρωσο-οθωμανικό στόλο.

1799: Ο Ναπολέων ανακηρύσσεται Πρώτος Ύπατος της Γαλλίας.

1800: Ο Κοραΐς εκδίδει ανώνυμα το *Άσμα Πολεμιστήριον* – Εγκαθιδρύεται η Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων.

1801: Ο Δ. Φιλιππίδης μεταφράζει τη *Λογική* του Condillac – Δολοφονία του Παύλου Α', νέος Τσάρος ο Αλέξανδρος Α'.

1802: Ο Αθανάσιος Πάριος εκδίδει το ψευδώνυμο έργο *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*. Ο Αδ. Κοραΐς εκδίδει το *Περί αμαρτημάτων και ποιγών* του C. Beccaria.

1803: Παράδοση Σουλιωτών και αποχώρησή τους από το Σούλι.

1804: Ο Κοραΐς εισάγει το νεολογισμό «πολιτισμός» – Μεταφέρεται στην Αγγλία ένα τμήμα των αρχαιοτήτων της Ακρόπολης (Ελγίνεια) – Ο Ναπολέων ανακηρύσσεται Αυτοκράτορας.

1805: Εκδίδεται το βιβλίο *Απολογία Χριστιανική* του Αθ. Πάριου – Ξεκινά η έκδοση της σειράς «Ελληνική Βιβλιοθήκη» από τον Κοραΐ, που δημοσιεύει και το *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί κατά τας παρούσας περιστάσεις* – Γράφεται ο *Ρωσσοαγγλογάλλος*.

1806: Θάνατος του Ευγ. Βούλγαρη – Δημοσιεύεται η *Ελληνική Νομαρχία* – Ο Γρηγόριος Ε' γίνεται για δεύτερη φορά Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως – Εξόντωση των κλεφτών της Πελοποννήσου, ο Θ. Κολοκοτρώνης καταφεύγει στη Ζάκυνθο.

1807: Εκθρόνιση του Σελίμ Γ', νέος Σουλτάνος ο Μουσταφά Δ' – Συνθήκη του Tilsit, επάνοδος των Γάλλων στα Επτάνησα – Πεθαίνει ο Δημήτριος Καταρτζής.

1809: Ιδρύεται στο Παρίσι η Ελληνική Εταιρεία ή Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον – Η Αγγλία καταλαμβάνει τη Ζάκυνθο.

1811: Εκδίδεται στη Βιέννη ο *Λόγιος Ερμής*.

1813: Δημοσιεύονται η *Ρητορική* του Ν. Βάμβα και τα *Κορακιστικά* του Ι. Ρίζου-Νερούλου – Ιδρύεται στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία.

1814: Εκδίδεται η *Ρομεική γλώσσα* του Βηλαρά – Τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, παράδοση των Επτανήσων στους Άγγλους – Ιδρύεται στην Οδησσό η Φιλική Εταιρεία.

1817: Ο Μιχαήλ Περδικάρης εκδίδει το *Ερμής ή Δημοκριθηράκλειτος*.

1818: Ο Γρηγόριος Ε' αναδεικνύεται για τρίτη φορά Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.

1818: Ο Ν. Βάμβας εκδίδει το έργο *Στοιχεία της φιλοσοφικής ηθικής* και ο Π. Κοδρικός τη *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*.

1819: Εκδίδεται το ανώνυμο έργο *Κριτώνος στοχασμοί* – Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης εκδίδει στη Βιέννη το περιοδικό *Καλλιόπη*.

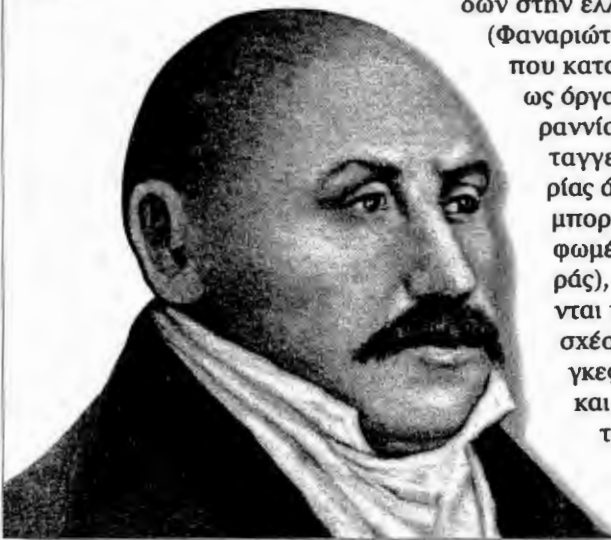
1820: Το Πατριαρχείο δημιουργεί κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων – Ο Βενιαμίν Λέσβιος εκδίδει το *Στοιχεία της Μεταφυσικής* – Ο Αλή πασάς κηρύσσεται αποστάτης.

ΖΑΝ ΖΑΚ ΡΟΥΣΩ
(1712 – 1778).
Γάλλος φιλόσοφος,
συγγραφέας του
Κοινωνικού Συμβολαίου
και του *Αιμιλίου*. Εδώ
εικονίζεται σε
λιθογραφία, με αρμένικη
φορεσιά.
Φωτ. αρχείο
APEIRON/CORBIS

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΛΕΤΑΣ
(1779 – 1843),
δημοσίευσε στην
ελληνική, το 1818, το
Λόγο περί ανισότητας
του Ζαν Ζακ Ρουσώ.
Παγκόσμιο Βιογραφικό
Λεξικό, τ. 2, Αθήνα,
Εκδοτική Αθηνών, 1991,
σ. 153.

τους ομογενείς του Έλληνες με μια ψυχολογία εθνικής απελευθέρωσης. Επικαλείται τα κλασικά πρότυπα πολιτικής αρετής και πολιτειακού ήθους, για να δείξει ότι η νομαρχία ως μορφή διακυβέρνησης προσιδιάζει στην ελληνική ιστορία, ότι αποτελεί εθνική κληρονομιά των Ελλήνων. Με την οξύτατη κριτική της Εκκλησίας, του μοναχισμού και των ηγετικών ομάδων στην ελληνική κοινωνία (Φαναριώτες και προεστοί) που κατακεραυνώνονται ως όργανα της ξένης τυραννίας και με την καταγγελία της αβελτηρίας άλλων ομάδων (έμποροι, γιατροί, μορφωμένοι της Διασποράς), που κατηγορούνται για ιδιοτέλεια εν σχέσει προς τις ανάγκες της ανόρθωσης και απελευθέρωσης της Ελλάδος, η *Ελληνική Νομαρχία* καθιστά σαφές

ότι η απελευθέρωση δεν διαθέτει μόνο εθνικό αλλά και κοινωνικό περιεχόμενο. Έτσι το κείμενο δεν είναι παρά ένα πραγματικό επαναστατικό μανιφέστο, γεγονός που εξηγεί και την ανωνυμία του συγγραφέα.

Παρά την ανωνυμία του συγγραφέα η *Ελληνική Νομαρχία* δεν έμεινε χωρίς μιμητές. Στην τροχιά του πολιτειακού ριζοσπαστισμού στα πρώτα είκοσι χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα κινήθηκαν και άλλοι συγγραφείς, που μεταλαμπάδευσαν την ιδεολογική αυτή παράδοση στο πολιτικό δράμα της Ελληνικής Επανάστασης. Ενδεικτικό παράδειγμα των εκδηλώσεων του πολιτειακού ριζοσπαστισμού μέσα στην επαναστατική δεκαετία που αρχίζει το 1821, υπήρξε το φυλλάδιο *Αι επίτ' πληγαί της Ελλάδος*, που εκδόθηκε το 1827 υπό τα αρχικά Σ.Β. Τα αρχικά υποκρύπτουν το συγγραφέα του έργου Σπυρίδωνα Βαλέτα, που ήδη, το 1818, είχε δημοσιεύσει την πρώτη ελληνική μετάφραση του *Λόγου περί ανισότητας* του Ζαν Ζακ Ρουσώ υπό το ψευδώνυμο Δημήτριος Αριστομένους. Το φυλλάδιο του 1827 προβαίνει σε μια σκιαγραφία της κοινωνικής δομής που υποβεβαιώνει την τυραννία, με ορολογία και ύφος που ανακαλεί άμεσα το ιδεολογικό κλίμα της *Ελλ-*

CONDORCET
(1743 – 1794).
Γάλλος μαθηματικός και φιλόσοφος, που υποστήριξε τις ιδέες της κοινωνικής προόδου, το αίτημα της χειραφέτησης των γυναικών και τα δικαιώματα στην εκπαίδευση και την εργασία. Υπήρξε από τους πρωταγωνιστές της Γαλλικής Επανάστασης και δραστήριο μέλος των Γιρονδίνων. Αγτιτάχθηκε στην πολιτική του Ροβεσπιέρου και των Ιακωβίνων, με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να πεθάνει στη φυλακή (δεξιά).
Φωτ. αρχείο APEIRON/CORBIS

νικής Νομαρχίας. Με αυτούς τους τρόπους συναρθρώνεται ο πολιτικός λόγος που συνδέει το νέο ελληνισμό με μια παλαιά ευρωπαϊκή παράδοση στοχασμού, με καταβολές στον ουμανισμό και τα ανθρωπιστικά ιδεώδη που είχε αντλήσει η Αναγέννηση από την κλασική αρχαιότητα και ο Διαφωτισμός είχε μεταβάλει σε πρόγραμμα απελευθέρωσης των ανθρώπινων κοινωνιών.

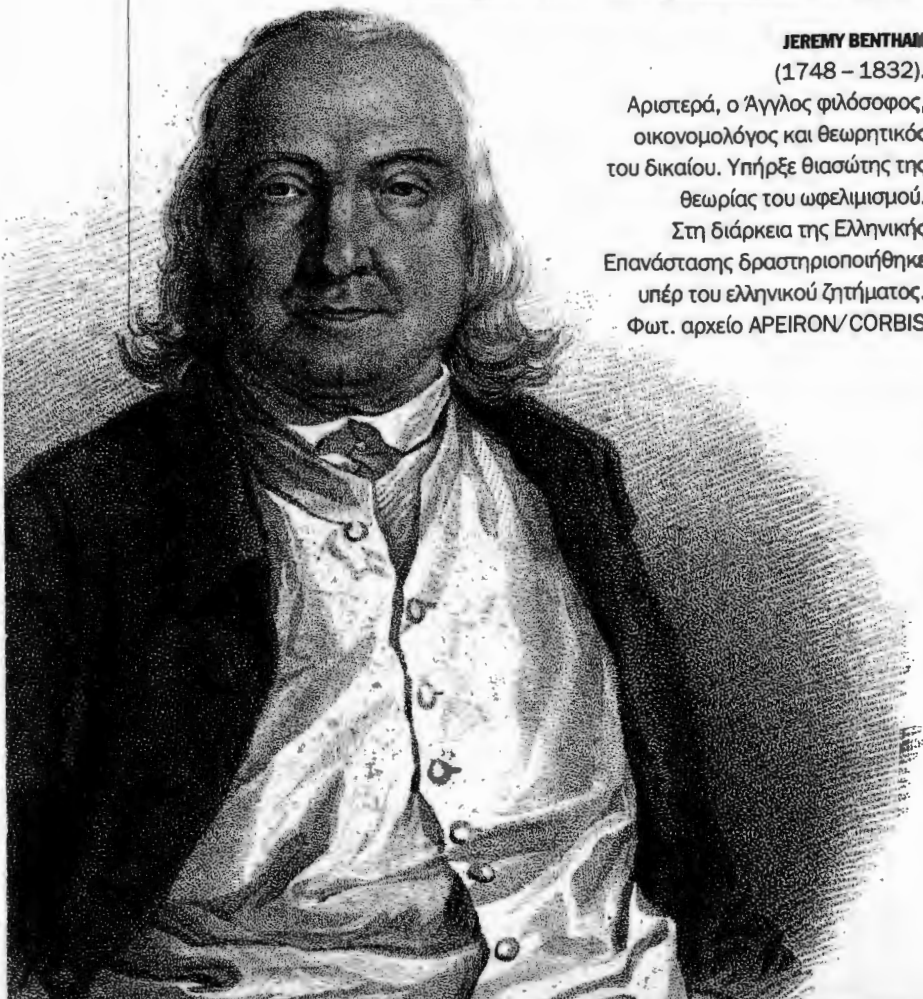
Ο Αδαμάντιος Κοραΐς θεωρητικός της ελευθερίας

Μέσα στη χοάνη των επαναστατικών ζυμώσεων, της διασταύρωσης και των διαξιφισμών των ιδεολογικών ρευμάτων, κυρίως κατά την τριακονταετία 1790-1820 διαμορφώνεται σταδιακά και αποκτά συγκεκριμένο περιεχόμενο ο οραματισμός της ελευθερίας των Ελλήνων. Από τις συχνά ασαφείς και εύπιστες προσδοκίες των θιασωτών της φωτισμένης απολυταρχίας, που στήριζαν την ελπίδα της εθνικής απελευθέρωσης στις αγαθές διαθέσεις ξένων δυνάμεων και ηγεμόνων και μετά την ουτοπική δυναμική των

επαναστατικών σχεδίων του Ρήγα, που κατόρθωσαν οπωσδήποτε να μεταφέρουν το μήνυμα της ελευθερίας σε ευρύτερες μάζες του πληθυσμού, η τελική αποσαφήνιση των πολιτικών προσανατολισμών του υποόδουλου γένους συνδέθηκε με το φιλελευθερισμό του Αδαμάντιου Κοραΐ. Η ωριμότητα του Διαφωτισμού

Ο Κοραΐς υιοθέτησε τη φιλελεύθερη κοινωνική και πολιτική θεωρία των Ιδεολόγων

στην ελληνική παιδεία, και ειδικότερα στην πολιτική σκέψη, εκφράστηκε από τον Κοραΐ με αταλάντευτη επιμονή ως επιδίωξη του συνδυασμού της πολιτικής ελευθερίας με την αναμόρφωση της παιδείας και της κοινωνίας. Έχοντας ενσωματώσει στη σκέψη του τη φιλελεύθερη κοινωνική και πολιτική θεωρία των Ιδεολόγων, με τους οποίους συμμεριζόταν τη σταθερή προσήλωση στις ιδέες του Montesquieu και του Condorcet, ο Κοραΐς θεωρούσε την αναμόρφωση της κοινωνίας, τον εκσυγχρονισμό της παιδείας και τη διόρθωση της ελληνικής γλώσσας δια του καθαρισμού της από τις υπερβολικές ξένες προσμειξίες, ως τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις της επίτευξης πραγματικής ελευθερίας. Δύσπιστος απέναντι στις ξένες δυνάμεις και τις φρούδες ελπίδες που εξέτρεφε η προπαγάνδα τους, αρνητικός απέναντι στις ολιγαρχικές δομές της ελληνικής κοινωνίας, τόσο ως προς τις εκκλησιαστικές όσο και ως προς τις ιεραρχίες των προυχόντων, επιφυλακτικός ακόμη και απέναντι στους μεγιστάνες

JEREMY BENTHAM
(1748 – 1832).
Αριστερά, ο Άγγλος φιλόσοφος, οικονομολόγος και θεωρητικός του δικαίου. Υπήρξε θιασώτης της θεωρίας του ωφελιμισμού. Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης δραστηριοποιήθηκε υπέρ του ελληνικού ζητήματος.
Φωτ. αρχείο APEIRON/CORBIS

του πλούτου της Διασποράς, ο Κοραΐς εμπνεύσταν από ένα γνήσιο φιλελευθερισμό ως προς την ενόραση του μέλλοντος της ελληνικής κοινωνίας. Η επίγνωση των δυσκολιών που ελλόχευαν στο δρόμο για την πραγμάτωση αυτού του οράματος αποτελούσε και την κυριότερη πηγή των ανησυχιών του Κοραΐ για τις προοπτικές της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία. Ο μεγαλύτερος φόβος του Κοραΐ πηγάζει από τον κίνδυνο, μετά την απόσχιση του τουρκικού ζυγού, η «Ελλάς να υποταχθεί εις χριστιανούς τουρκεύοντας». Για το λόγο αυτό θεωρούσε την εσωτερική κοινωνική αλλαγή και τη διάπλαση μιας νεωτερικής κοινωνίας βασισμένης στην εμπορική οικονομία ως θεμελιώδεις προϋποθέσεις της εξασφάλισης της ελευθερίας. Τις πολιτικές αυτές ελπίδες προσπαθεί να θεμελιώσει ιστορικά στο περίφημο δοκίμιό του *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*, που εκφώνησε το 1803 στην «Εταιρεία των ανθρωποτηρητών» στο Παρίσι.

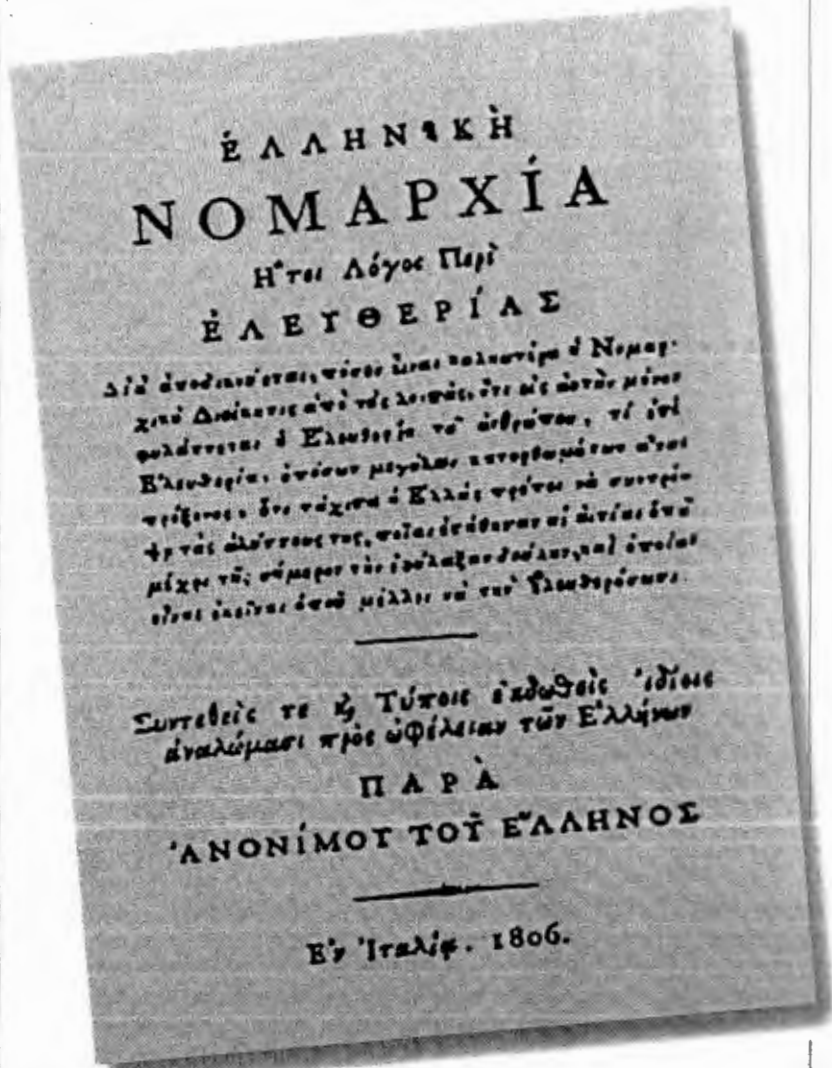
Ο Κοραΐς επανέρχεται συχνά στο πολιτικό θέμα στα συγγράμματά του. Το 1800 μεταφράζει το κλασικό σύγγραμμα του Cesare Beccaria *Περί αμαρτημάτων και ποινών* [Dei delitti e delle pene] για να προσφέρει ένα πρώτο έρεισμα στην ανάπτυξη νομοθεσίας διά της οποίας θα κυβερνηθούν ελεύθεροι άνθρωποι σε μια μελλοντική ελληνική πολιτεία. Την ίδια εποχή εκφράζει την επιθυμία να μεταφράσει το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Jean-Jacques Rousseau ως πρότυπο πολιτεύματος για την απελευθερωμένη Ελλάδα. Η ερωτοτροπία αυτή με τον πολιτικό ριζοσπαστισμό δεν διήρκεσε πολύ. Ο Κοραΐς ήδη από την εποχή της διακυβέρνησης των Ιακωβίνων κατά τη Γαλλική Επανάσταση (1793-1795) είχε πεισθεί για την ανεδαφικότητα του ριζοσπαστικού οράματος, το οποίο έκρινε επιζήμιο για την κατοχύρωση της ελευθερίας. Τις σχετικές του απόψεις εκθέτει αναλυτικά στα γράμματά του εκείνης της εποχής, που συνθέτουν μια εξόχως διαφωτιστική φιλελεύθερη κριτική της ριζοσπαστικής τροπής της Γαλλικής Επανάστασης. Δικαίωση των φόβων του Κοραΐ και των άλλων φιλελεύθερων επικριτών του ιακωβινισμού αποτέλεσε φυσικά η δικτατορία του Ναπολέοντα, στην οποία τελικά κατέληξε η Επανάσταση. Με αξιοσημείωτη πολιτική οξύνοια και σοβαρότητα ο Κοραΐς προκρίνει το πρότυπο της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως το αρμοδιότερο πολίτευμα για την περιφρούρηση

Ο Κοραΐς σχολίασε το πρώτο ελληνικό πολίτευμα, το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822)

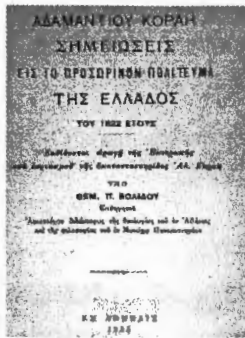
τις ελευθερίας. Η κρίση αυτή στρέφει τα ενδιαφέροντά του προς τον πολιτικό ωφελιμισμό του Jeremy Bentham και τη θεωρία του δημοκρατικού συνταγματισμού που συνεπαγόταν.

Προς την εθνική ανεξαρτησία

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821, ο Κοραΐς, παρά το γεγονός ότι θεωρούσε πρόωρη την εξέγερση, συγκλονισμένος όπως λέγει από «τον εις ψυχάν του γεννηθέντα σεισμόν» εκδίδει τα *Πολιτικά* (1821) και τα *Ηθικά Νικομάχεια* (1822) του Αριστοτέλη για να διδάξει τους συμπατριώτες του τις πολιτικές αρετές, κατ' εξοχήν τη μετριοπάθεια, που θεωρούσε αναγκαίες για να επιτύχει το έργο της παλιγγενεσίας. Το νομοθετικό έργο της Επανάστασης του προσφέρει την ευκαιρία να διατυπώσει ρητά και τις πολιτειακές του απόψεις, που κωδικοποιούνται στο λεπτομερές σχολιασμό του στις διατάξεις του πρώτου ελληνικού

Η «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ»
Ανωνύμου του Έλληνα. Το εξώφυλλο του έργου, που τυπώθηκε παράνομα στην Ιταλία το 1806 και προώθησε το αίτημα της δημιουργίας αβασλευτής δημοκρατικής ελληνικής πολιτείας.

ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΪ.
Το εξώφυλλο από την έκδοση του 1933, με το σχολιασμό του Κοραΐ για το Σύνταγμα της Επιδαύρου.

πολιτεύματος, του Συντάγματος της Επιδαύρου. Η ισχυρότερη εντύπωση που προκύπτει από τα λεπτομερή σχόλια του Κοραΐ είναι η εμμονή του στο ιδεώδες της οικοδόμησης μιας φιλελεύθερης πολιτείας στην απελευθερωμένη Ελλάδα, με την αναίρεση όλων εκείνων των στοιχείων που απέκλιναν υπέρ ολιγαρχικών ή αριστοκρατικών επιλογών στο πολίτευμα. Απροκάλυπτη είναι, στο πολιτειολογικό αυτό κείμενο, η εχθρότητα προς την εγκαθίδρυση οποιασδήποτε μορφής μοναρχικού ή ηγεμονικού πολιτεύματος στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Η κατηγορηματική πρόκριση της αβασιλευτής δημοκρατικής πολιτείας ως του ενδεδειγμένου ελληνικού πολιτεύματος ίσως να εξηγεί και το γεγονός ότι το κείμενο αυτό παρέμεινε ανέκδοτο στο ελληνικό βασίλειο καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και δεν δημοσιεύθηκε παρά το 1933 από το Θεμιστοκλή Βολίδη ως συμβολή στην οικοδόμηση της ιδεολογικής υποδομής της Ελληνικής Δημοκρατίας, που είχε ανακρουχθεί το 1923. Αυτή υπήρξε η πραγματική πολιτική υποθήκη του Κοραΐ στην ανεξάρτητη Ελλάδα και το μάθημά του υπέρ των ατομικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου συνθέτει την παρακαταθήκη του Διαφωτισμού στη νεοελληνική πολιτική παράδοση.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ρωξάνη Αργυροπούλου, *Νεοελληνικός πθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη, 2003.

Elisabeth Badinter, Robert Badinter, *Condorcet 1743-1794, un intellectuel en politique*, Παρίσι, 1998.

Α. Βρανούσης, «Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο Κοραΐς», *Κοραΐς και Χίος*, τόμ. Α', Αθήνα, 1985, σσ. 223-257.

E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Πρίνστον, 1951.

Al. Cobban, *In Search of Humanity*, Νέα Υόρκη, 1960.

Λουκία Δρούλια, *Πολιτικά φυλλάδια του Αδαμαντίου Κοραΐ*, Αθήνα, 1983.

Φ. Ηλιού, «Στην τροχιά των Ιδεολόγων. Κοραΐς - Δαυνου - Φουρνάρης», *Χιακά Χρονικά*, τ. 1 (1979), σσ. 36-68.

P. Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, Νέα Υόρκη, τόμ. Α' - Β', 1966, 1969.

L. Goldman, *The Philosophy of the Enlightenment*, Καίμπριτζ - Μασαχουσέτη, 1973.

N. Iorga, *La Revolution francaise et la Sud-Est de l'Europe*, Βουκουρέστι, 1934.

J. Israel, *Radical Enlightenment*, Οξφόρδη, 2001.

E. Kennedy, *A Philosopher in the Age of Revolution, Destutt de Tracy and the Origins of "Ideology"*, Φιλαδέλφεια, 1978.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Κοραΐ. Πρόταση ερμηνείας», *Διήμερο Κοραΐ. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*, Αθήνα, 1984, σσ. 102-112.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Jeremy Bentham και Αδαμάντιος Κοραΐς», *Κοραΐς και Χίος*, τόμ. Α', Αθήνα, 1985, σσ. 285-308.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγενίου Βούλγαρη», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αργοστόλι, τόμ. 4, 1991, σσ. 601-614.

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Το δράμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, 1992.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000.

Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000.

P. M. Kitromilides (επιμ.), *From Republican Policy to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Οξφόρδη, 2003.

Leonard Krieger, *An Essay on the Theory of Enlightenment Despotism*, Σικάγο, 1975.

A. Mannes, «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies*, τόμ. 3 (1962), σσ. 75-118.

Π. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, Αθήνα - Ιωάννινα, 1982.

R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, τ. Α' - Β', Πρίνστον, 1959, 1964.

Brigitte Schlieben-Laben, Franz Knapstein, "Les Ideologues avant et après Thermidor", *Annales Historiques de la Revolution Francaise*, τεύχ. 271 (1998), σσ. 32-59.

St. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Καίμπριτζ, 1971.

Τρ. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελί - Κατηφόρη*, Αθήνα, 1994, σσ. 107-156.